

Najstariji poznati prikaz Zagreba, polovina 16. st., akvarel, Nacionalna biblioteka u Beču

Gradeci i Kaptol oko 1661., crtež, Ratni arhiv u Beču

Gradske vizure od 16. do 19. stoljeća

Zagreb na vedutama

Danas, kad se skida sivilo Gornjega grada, vjerni likovni prikaz Ludovicusa Busana iz 1792. potvrđuje stvarnost nekadašnjeg šarenog i lepršavog baroknog Zagreba

Pogled na Kaptol i Gradec 1689., bakrorez, objavljen u Valvasorovu djelu "Die Ehre des Herzogthums Krain", MGZ

Pogled na Agram s juga, 1729., crtež, Nacionalna biblioteka u Beču

Napisala: **Nada Premrl**
Foto: **dokumentacija autorice**

Likovnih prikaza Zagreba iz minulih stoljeća sačuvano je relativno malo. Neke zacijelo poznajete jer se često pojavljuju u literaturi. Možda ih do sada ipak niste analizirali, niste u njima otkrili uvijek nove urbane detalje. Želimo stoga upozoriti na promjenjive urbane situacije, rast grada i nove njegove vizure koje poznajemo zahvaljujući upravo tim likovnim zapisima.

Najstariji do sada poznati kartografski prikazi Zagreba potječu iz sredine 16. stoljeća. Nastali su kao rezultat redovnog pregleda teritorija Habsburške carevine, kojem je prijetila osmanlijska opasnost. Na svim tim prikazima Zagreb je dvojni grad - biskupsko-kaptolski Zagreb i Gradec - s točno označenim sustavom fortifikacije, sakralnim objektima i rasporedom insula s planom ulica unutar naselja. Sačuvano je pet najstarijih akvareliranih crteža: dva se čuvaju u Nacionalnoj biblioteci u Beču, dva u Državnom arhivu u Dresdenu i jedan primjerak u Zemaljskom arhivu u Karlsruheu; međusobno su slični, pa je očito da su radeni prema istom predlošku. Dva dresdenska akvarela pripisuju se talijanskom majstoru Nicollu Angelliniju, arhitektu vojnih utvrda, koji je bio u službi bečkoga dvora.

Ti prikazi pokazuju urbanu strukturu Gradeca, Kaptola i biskupske tvrde, građene početkom 16. stoljeća, u vrijeme najvećeg straha od Osmanlija. Dvojni srednjovjekovni grad međusobno je odijeljen potokom Medveščakom. Kartograf je odabrao kombinirani prikaz, točrtno je po-

kazao oblik naselja i sustav ulica, a detaljno u aksonometriji prikazane su utvrde s gradskim vratima, crkve i neki drugi javni objekti. Na svim primjercima izostavljena su gradska podgrađa, Ilica i Vlaška ulica, jer nisu bila značajna s vojnog aspekta.

Crteži Pieronija, Vitezovića, Weissa

U 17. stoljeću, opet na inicijativu bečkoga dvora, u očekivanju osmanlijskih prodora u hrvatske i ugarske krajeve, carski je inženjer postao Talijan Giovanni Pieroni koji je boravio 1636. u našim krajevima, pa ga je Ratno vijeće predložilo za carsku službu. Poznati su njegovi izvještaji iz 1639., pa mu je Željko Škalamera u katalogu izvrsne izložbe "Zagreb na geodetsko-katastarskim zemljoividima" 1994. pripisao i jedan poznati crtež Zagreba, koji se čuva u Nacionalnoj biblioteci u Beču. Ta slika prikazuje pogled na Gradec i Kaptol s juga, a na polju ispod utvrđenih naselja u tri koncentrična kruga prikazani su vojnici i konjanici sa zastavama – skupljeni pred polazak na neko bojište.

Sličan crtež Zagreba s Gornjim gradom na višem brežuljku i Kaptolom na nešto nižoj uzvisini, ali bez vojnog logora, nastao je otprilike 1661. i čuva se u Ratnom arhivu u Beču u zbirci kneza Rajmonda Montecucolija; zbirka sadrži 42 nacрта raznih gradova, utvrda i dvoraca od 1660. do 1664. Zanimljivo je da se na tom crtežu vidi stolna crkva s masivnim tornjem koji upravo gradi Hans Albertal, rodom iz Švicarske, i koji će biti dovršen 1644. S južne strane katedrale je biskupski dvor, što ga je početkom 17. stoljeća na južnom obrambenom zidu podigao biskup Petar Domitrović. Godine 1729.

Panoramski pogled s juga na Agram iz 1729. čuva se u Nacionalnoj biblioteci u Beču u izvještaju Mathiasa Antoniusa Weissa

današnji je biskupski dvor znatno povećan i pregrađen.

Iz 17. stoljeća potječe još jedan prikaz Kaptola i Gradeca, koji je u bakrorezu izradio Pavao Ritter Vitezović, a objavljen je u Valvasorovu djelu *Die Ehre des Herzogtums Krain*, 1689. Na tom prikazu u prvome planu dominira već potpuno dovršen monumentalni toranj katedrale. Gradec je na ovoj panorami uhvaćen s jugoistoka, prvi put sa detaljnije prikazani kaptolski samostan s crkvom sv. Marije, samostan isusovaca s crkvom sv. Katarine i samostan klarisa s crkvom sv. Trojstva.

Tek nakon četrdesetak godina, otprilike 1729., nastaje novi panoramski pogled s juga na Agram, pretpostavljam, slikan iz Trnja. Po likovnoj kvaliteti izdvaja se od ostalih. Taj interesantan prikaz našega grada čuva se u Nacionalnoj biblioteci u Beču u izvještaju Mathiasa Antoniusa Weissa, koji govori o stanju granice s Osmanlijama 1729. godine.

Oba srednjovjekovna naselja, Gradec i Kaptol, stopljena su na slici s podgrađem u cjelinu kojom dominira katedrala s biskupskim dvorom. Na veduti strše kao akcenti tornjevi franjevačke crkve i crkve sv. Marije na Kaptolu, a na Gradecu se vidi nekoliko kula i tornjića, kapu- ▶

► cinski samostan s crkvom sv. Marije, koja se nalazila uz Vranicanijevu ulicu i Markovićev trg (još danas se vide na istočnom pročelju zgrade Geofizičkog zavoda ostaci velikoga gotičkoga prozora ove crkve). Na slici su i masivni toranj kule Dverce, zatim crkva sv. Katarine te crkva sv. Trojstva, izgrađena uz samostan klarisa 1770. na mjestu današnjeg Dvoranskoga prečaca u sjevernom dijelu Gornjega grada. U gradskome podgrađu nazire se srednjovjekovna crkva sv. Margarete, koja je 1795. desakrirana i prodana *građanima i grčkim trgovcima i po njima cijeloj zajednici spomenutog obreda, njima, njihovim baštinicima i potomcima...* Pravoslavna općina je staru kapelu sv. Margarete preuredila u crkvu za pravoslavno bogoslužje. Godine 1864. srušena je stara crkva i podignuta nova crkva sv. Preobraženja Gospodinovog, prema projektu zagrebačkih graditelja Franje Kleina i Janka Jambrišaka. Godine 1897. dovršeno je unutrašnje uređenje i dogradnja crkve, prema projektu arhitekta Hermanna Bolléa.

Šarena kuća iz 18. stoljeća

Precizno i kvalitetno slikao je Gornji grad 1792. domaći majstor Ludovicus Busan. Taj akvarelirani crtež, koji se nalazi u Muzeju grada Zagreba, pokazuje Gornji grad s južne strane - od tzv. Stivaličeve kule iznad Mesničkih vrata do

isusovačkog samostana. Tada još nije bilo drvoreda i šetališta. Na tom detaljno i točno naslikanom prikazu možemo jasno iščitati izgled toga dijela grada krajem 18. stoljeća. To je jedini prikaz na kojem se vidi nekadašnja srednjovjekovna gradska kula kod Mesničkih vrata, u 18. stoljeću pretvorena u atraktivno obojanu, šarenu dvokatnicu gradskog senatora Mihajla Blažekovića.

Danas, kad se skida sivilo Gornjega grada i uspješno otkrivaju negdašnja oslikana barokna pročelja, ovaj nam vjerni likovni prikaz s kraja 18. stoljeća potvrđuje stvarnost nekadašnjeg šarenog i lepšavog baroknog Zagreba, čiji ugođaj poznamo i iz drugih gradova Monarhije. Ta neobična visoka kuća u 19. stoljeću je znatno pregrađena, a poznata je pod imenom zadnjeg vlasnika, grofa Guide Pongratza. Godine 1931., u vrijeme kralja Aleksandra, pregrađena je i dograđena u *kraljevski dvor*; danas pripada Vladi Republike Hrvatske.

❧

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća javljaju se vedute na djetičkim listovima

❧

Ispod te kuće, u dolini Mesničke ulice su Mesnička vrata i uz njih crkva sv. Ivana, poznati upravo s akvarela Ludovica Bužana. Na uzvisini Gradeca, uz južni obrambeni zid vide se posljednji put samostan i crkva otaca kapucina koji su na Gradec došli 1620. Nakon što je Josip II. ukinuo kapucinski red 1788., samostan i crkva postupno su propadali, pa su 1808. srušeni. Teren je kupio Ludovik Jelačić, profesor zagrebačke Akademije, i 1826. podigao velebnu palaču koju je 1854. kupila gradska općina i u nju smjestila Gradsku realnu gimnaziju.

Dalje, na nekadašnjem obrambenom zidu vide se kuća remetskih pavlina i kula Lotršćak s južnim gradskim vratima Dverce, pa jednokatna palača plemićke obitelji Bedeković (danas poznata kao gradska palača Dverce), uz koju je prema zapadu obrambena kula; slijede zgrada Isusovačke gimnazije s početka 17. stoljeća i crkva sv. Katarine s isusovačkim samostanom. Središtem Gornjega grada dominira barokni toranj župne crkve svetoga Marka.

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća javljaju se vedute na *djetičkim listovima*, diplomama. Djetiči su prigodom obaveznog putovanja, vandranja, nakon naukovanja, zapravo stručnog usavršavanja, dobivali potvrde o radu, tzv. djetičke listove, najčešće ukrašene vedutama gradova.

Jedan od posebno zanimljivih likovnih prikaza Zagreba s kraja 18. stoljeća kolo-

rirani je bakrorez, sačuvan (izrezan) s gornjeg dijela nekog dječičkog lista. Na njemu je prvi put detaljnije prikazano i gradsko podgrađe, Ilica od Frankopanske do Harmice - Trga tridesetnice, polovinom 19. stoljeća prozvanog Jelačićev trg. Na njemu se još vidi kapela Trpećeg Isusa, sagrađena polovinom 18. stoljeća i srušena na prijelomu stoljeća, kad je istoimena kapela sagrađena u sklopu nove bolnice Milosrdne braće na uglu Gajeve ulice. Na istome je mjestu i danas kapela Ranjenog Isusa, podignuta 1934., prema projektu arhitekta Antuna Ulricha i Franje Bahovca.

Na toj se veduti jasno vide i gradska vrata - Mesnička (srušena 1846.), Dverce (srušena 1813.) i južna kaptolska vrata, zvana i Bakačeva vrata, koja su srušena tek 1864. Na vrlo detaljnom crtežu vide se još mnogi sakralni objekti: crkvice sv. Uršule na zapadnoj strani Markova trga, crkva sv. Marka u središtu Gradeca, crkva sv. Trojstva uza samostan klarisa, crkva sv. Katarine, a na Kaptolu dominiraju stolna crkva i biskupski dvor, crkva sv. Marije, pa franjevačka crkva, a u daljini se nazire i crkva sv. Ivana na Novoj Vesi. Zagreb je još uvijek vrlo malen grad, Gradec i Kaptol s podgrađem imaju 1784. tek 7000 stanovnika.

Vedute na zagrebačkim dječičkim listovima s početka 19. stoljeća imaju veliku dokumentarnu vrijednost, na njima

otkrivamo mnoštvo podataka o urbanističkom izgledu grada. Među ostalim, prvi se put pojavljuje Harmica (Trg bana Jelačića) s bolnicom Milosrdne braće, koja će početkom 19. stoljeća oblikovati novu Bolničku ulicu (Gajevu), i još mnogi drugi urbani detalji.

Nisu nam poznati autori veduta na dječičkim listovima, pa o njima možemo tek nagadati. Možda potječu iz redova učitelja risarske škole koja se krajem 18. stoljeća osniva u Zagrebu i koju su, prema odluci austrijske vlade iz 1786., morali pohađati svi obrtnici kojima je risanje bilo potrebno: zidari, klesari, stolari, tesari, zlatari i mnogi drugi. Taj podatak rječito govori o visokom stručnom odgoju tadašnjih zanatlija. U risanju su se, naravno, usavršavali samo nedjeljom i blagdanom.

Szeman, Zasche, Pommer, Hühn

U prvoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu je nekoliko geometara koji precizno ovjekovječuju pojedine dijelove grada. Najpoznatiji je županijski geometar Joseph Szeman koji je 1822. izradio *Mapu Zagrebačke biskupije* i malo kasnije *Mapu Zagrebačke županije*. Biskup Maksimilijan Vrhovac naručio je 1822. izradu zemljoviđa Zagrebačke biskupije. Na listu III. je "Vidik slobodnog kraljevskoga grada Zagreba s juga". Taj prikaz Zagreba veoma su informativno izradili geometar Joseph Szeman i bakrorezac Ferencz Karacz. Za-

greb je prikazan od Mesničke ulice do crkve sv. Petra u Vlaškoj ulici. Zanimljivo je da se prvi put vidi Južna promenada (današnje Strossmayerovo šetaliste) s drvoredom kestena, koja je 1812. "podignuta darežljivošću građana", što je ban Ignjat Gyulaj posvjedočio natpisom na kamenoj ogradi koju je podigao.

Zagrebačke novine *Agramer politische Zeitung* u svom zabavnom i književnom podlistku Luna donose 1844. i 1845. litografije s vedutama Gornjega grada i Kaptola, a povremeno objavljuju neke značajne objekte u gradu, primjerice, *Streljanu, bolnicu Milosrdne braće na Harmici, Palajnovku*. Neke je signirao poznati učitelj na zagrebačkoj risarskoj školi, Josip Lechner, a neke pripisujemo drugom učitelju risarske škole, Adolfu Methudiju.

Godine 1852. pozvao je Juraj Haulik u Zagreb bečkog slikara Ivana Zaschea. Nadbiskup ga je angažirao da ovjekovječi netom uređeni engleski park, po njemu nazvan Jurjaves. Umjetnik je izravno u pejzažu skicirao romantične vidike, da bi u Beču litografirao crteže današnjega Maksimira, koji su prema modi onog vremena otisnuti u reprezentativnom albumu "Park Jurjaves". U albumu, objavljenom u Beču 1853., otisnuto je dvanaest najljepših veduta. Nakon završetka ovoga posla, Zasche je ostao u Zagrebu i, uz brojne portrete Zagrepčana i oltarne pale, naslikao je 1858. veliku koloriranu pano-

Pogled s juga, od Mesničkih vrata do crkve sv. Petra, 1822., bakrorez, Josip Szeman, MGZ

Biskup Maksimilijan Vrhovac naručio je 1822. izradu zemljoviđa Zagrebačke biskupije

Pogled na Gornji grad s podgrađem, oko 1845., litografija, Josip Lechner, MGZ

Panorama Zagreba s juga, 1858., kolorirana litografija, Ivan Zaslche,
Muzej grada Zagreba

► ramu, pokazavši već ujedinjeni *Slobodni i kraljevski glavni grad Zagreb*, s juga od zgrade tvornice duhana (današnjeg Sveučilišta) do početka Vlaške ulice na istoku. Zagreb tada ima već više od 17.000 stanovnika.

Sredinom 19. stoljeća dolazi u Zagreb iz Danske fotograf i slikar Franjo Pommer. U početku radi kao slikar i dekorater u kazalištu. Među ostalim, 1852. naslikao je jedan od najzanimljivijih prikaza Harmice (Jelačićeva trga) s mnoštvom ljudi koji se

Harmica (Trg bana Josipa Jelačića),
1852., akvarel, naslikao Franjo
Pommer

okupljaju oko žonglera i drugih zabavljača. Na toj veduti veoma precizno, gotovo okom kamere, ovjekovječena je katedrala i istočni dio trga. Taj zanimljivi akvarel u privatnom je vlasništvu u Londonu, a njegova reprodukcija čuva se u Muzeju grada Zagreba, zahvaljujući Dolores Ivanuša. Fotograf Franjo Pommer otvara 1856. prvi stalni fotografski atelijer u Zagrebu i bavi se portretnom fotografijom.

Krajem 50-tih godina 19. stoljeća dolaze iz Prusije u Zagreb dva litografa - Karlo Albrecht i Julius Hühn, koji će otvoriti svoje litografske radionice i početi plodnu grafičku i likovnu djelatnost. Sačuvano je nekoliko njihovih veduta Zagreba, a posebice su zanimljive Hühnove, koji litografira Zagreb prema svojim fotografijama. Poznate su njegove litografije, pogledi s juga na Zagreb, koje reinterpretira i na uporabnoj grafici (naljepnice za Zagrebačku kuminovicu ili za Zagrebački dvopek), zatim pogled na Gospodsku ulicu (Čirilometodsku), zagrebačku katedralu, Jelačićev trg itd. Hühnove litografije predstavljaju visok tehnički i likovni domet u našoj primijenjenoj grafici.

Zanimljiv akvarelirani crtež Zagreba naslikao je 1866. učenik Đuro Friedrich s prozora Realne gimnazije na Strossmayerovu šetalištu. To je pogled na donjogradske krovove, koji se nastavlja do tada najveće zgrade *Zemaljske bolnice*, koja je dovršena 1859. prema projektu bečkog arhitekta Ludwiga Zettela i bila je uglavnom prazna do 1864., kad je u čitavoj zgradi održana Prva gospodarska izložba. Godine 1868. prenamijenjena je za tvornicu duhana, a 1882., nakon preseljenja tvornice u novu zgradu u Klaićevoj ulici, adaptirana je za Sveučilište. Na rubu grada u polju se vidi zgrada stare plinare, koja je izgrađena 1863. na uglu današnje

Jelačićev trg, 1860., kolorirana litografija (detalj), Julius Hühn i Ivan Zaslche

Pogled na Donji grad sa Strossmayerova šetališta, akvarel, 1866.

Pogled na Zagreb sa sjevera, 1859., litografija, Fani Daubači-Doljska, Muzej grada Zagreba

Hebrangove i Gundulićeve. Grad Zagreb je te godine osvjetljen sa 364 plinske svjetiljke.

Slike i fotografije

Godine 1859. pojavljuju se prvi put motivi Zagreba slikani sa sjevera, s brežuljka iznad današnje Zvijezde, koje su izradili Fanny Daubači – Doljska i njezin učitelj risanja, Dragutin Stark.

U drugoj polovici 19. stoljeća postoji također veliki interes za slikanje pejzaža. Mnoge slike Zagreba izlažu se na prvoj Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj gospodarskoj izložbi, 1864. u Zagrebu. Među ostalima, izlaže i Ivan Zasche slike parka Maksimira u tehnici ulja, zatim izlaže crteže Heinrich Weidner, autor poznate vedute s gospodarske izložbe na Sajmištu (današnjem Trgu maršala Tita), zatim vrlo zanimljiv perspektivni crtež Gornjega grada, autora Franje Matieke. Najneobičniji izložak bio je crtež popunjen kolažom od raznobojne kose s natpisom:

"Trg Jelačića bana umjetnički iz vlasih izveo Sandegiacomo koja mu izradba s priznanjem nagrađena srebrnom kolajnom u izložbi godine 1864. u Zagrebu" (brijačnica Sandegiacomo nalazila se na početku Ilice).

I na drugim umjetničkim izložbama potkraj 19. stoljeća izlažu se slike Zagreba. Primjerice, 1894. je izložena zanimljiva veduta u ulju s pogledom s Josipovca na zapadne obronke Gornjega grada, slikara Adolfa Femena, koja se, među ostalim "slikama Zagreba", čuva u Muzeju grada Zagreba.

S pojavom ilustriranih časopisa i kalendara potkraj 19. stoljeća, reproduciraju

se crteži i slike Zagreba kao ilustracije u tim publikacijama. Šezdesetih godina fotografija preuzima vodeću ulogu u bilježenju veduta Zagreba, javljaju se vrsni fotografi, a s njima i novi pogledi na Zagreb - s tornja katedrale, s paromlina, sa Strossmayerova šetališta, sa Šalate itd. Istodobno, postupno pada interes za likovnim bilježenjem izgleda grada, iako početkom 20. stoljeća ponovno zauzima vodeće mjesto kod niza grafičara (Mencija Clementa Crnčića, Branka Šenoa, Vjere Bojničić, Tomislava Krizmana i drugih) koji prikazuju grad s naglašenom nostalgijom prema *starom Zagrebu*, koji više ne postoji.

Godine 1978. priredila sam u Muzeju grada Zagreba izložbu "Likovni prikazi Zagreba od 16. do kraja 19. stoljeća"; bile su izložene 73 vedute Zagreba. Analizirajući te najranije vedute našega grada, dolazimo do zaključka da su ipak dragocijenije po svom kulturno-povijesnom i dokumentarnom značenju, nego po umjetničkoj vrijednosti. Autori najstarijih likovnih prikaza najčešće su kartografi koji dokumentiraju Zagreb prema naredbama dvorske kancelarije, a njihovi radovi sačuvani su u bibliotekama i arhivima srednjoeuropskih gradova. Autori veduta grada u 19. stoljeću su slučajni ili namjerni putnici ili, iznimno, cijenjeni slikari, koji se pozivaju u Zagreb da ovjekovječe neke posebne teme (park Jurjaves), ili pak učitelji risanja zagrebačke risarske škole. ●

Maksimirska jezera, ulje na drvu, 1853., Ivan Zasche

Dvanaest najljepših veduta Jurjavesi (današnjeg Maksimira), bečkoga slikara Ivana Zaschea, otisnuto je u albumu 1853.